

Szkolnictwo wyższe w rozwoju

Daniel KUKLA, Marta NOWACKA

O potrzebie urealnienia edukacji wyższej – czyli kształcenie akademickie z perspektywy studentów

The need for making higher education more
realistic – the academic education from
the students' perspective

Słowa kluczowe: student, edukacja wyższa, oczekiwania.

Key words: student, higher education, expectations.

Abstract: The paper presents own research on the students' opinions, expectations and requirements towards higher education. It presents the subjective opinions of students about their preparation to enter the labour market. It also presents the feedback from the evaluation of the role of the university in preparing them to transition to the labour market (the facts) and expectations (as desired – what higher education should do in this aspect).

Wprowadzenie. Badania przeprowadzone przez CBOS w 2013 roku ukazują, że współcześnie obniżyła się ranga dyplomu wyższej uczelni. W opinii zdecydowanej większości badanych, bo aż 78%, obecnie w Polsce studiować może każdy, a ponad połowa, tj. 57% uważa, że dyplom ukończenia uczelni wyższej ma małą wartość na współczesnym rynku pracy¹. Taki pogląd wynikać może z faktu umasowienia szkolnictwa wyższego oraz niejednokrotnie idącego w parze z tym zjawiskiem obniżenia jakości kształcenia. Oczywiście istnieją duże różnice pomiędzy szkołami oferującymi

¹ *Studia wyższe – dla kogo, po co i z jakim skutkiem.* Komunikat z badań. Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS), Warszawa 2013.

kształcenie na poziomie wyższym (a nawet pomiędzy różnymi wydziałami na ten samej uczelni) – jedne z nich gwarantują wysoki poziom kształcenia i stawiają duże wymagania wobec swoich studentów, inne mają odmienne strategie przyciągnięcia i utrzymania studentów (i często dzieje się to kosztem jakości). Taka sytuacja rzutować może jednak na całościowe, generalne postrzeganie dyplomów wszystkich uczelni wyższych jako niosących mniejszą wartość rynkową. Współcześnie zatem absolwenci szkół wyższych muszą niejako udowadniać swoją wartość na rynku pracy, m.in. przyszłym pracodawcom. Legitymowanie się określonym poziomem wykształcenia (nawet jeśli jest to wykształcenie magisterskie czy doktorskie) już nie wystarcza. Z tego też powodu kandydaci na studia i studenci w nieco inny sposób patrzą i oceniają uczelnie wyższe. Mają coraz to bardziej konkretne, sprecyzowane wymagania – często wynikające z analizy rynku pracy. Wynikają one ze świadomości konieczności sprostanienia wymaganiom pracodawców oraz udowodnienia posiadanych: wiedzy, umiejętności, kwalifikacji już na etapie procesu rekrutacji. Jak zatem kształtują się oczekiwania i wymagania współczesnych studentów wobec uczelni wyższych? Aby udzielić odpowiedzi na ww. pytanie, postanowiono przeanalizować badania wtórne na ten temat oraz przeprowadzić badania własne dotyczące oczekiwań studentów względem uczelni wyższej. Cele teoretyczne badania obejmowały:

- określenie, jaka jest opinia studentów na temat własnego przygotowania do pełnienia roli zawodowej;
- zbadanie, jaka jest ich opinia na temat działań uczelni wyższej w zakresie przygotowania studentów do pełnienia roli zawodowej;
- rozpoznanie oczekiwań studentów względem uczelni wyższej.

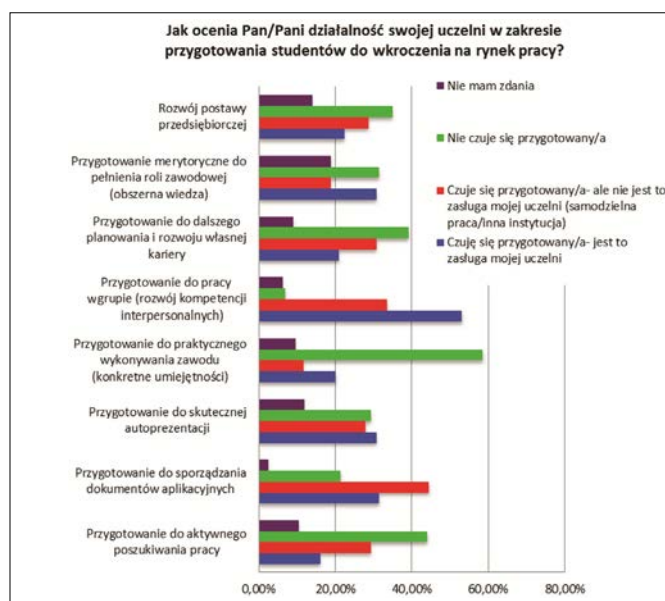
Celem praktycznym było uzyskanie informacji, które mogłyby pomóc w zaplanowaniu działań służących dostosowaniu usług uczelni wyższych do aktualnych wymagań i oczekiwań studentów. Problemy badawcze zdefiniowano w następujący sposób:

1. Jaka jest opinia studentów na temat ich przygotowania przez uczelnię do pełnienia roli zawodowej?
2. Jakie są oczekiwania studentów wobec uczelni wyższej?
3. Jaka jest postawa studentów względem podejmowania aktywności pozauczelnianych, samokształcenia (ułatwiających transycję na rynek pracy)?

Opinie studentów na temat kształcenia na poziomie wyższym i przygotowania do wkroczenia na rynek pracy. Od wielu lat wśród studentów i absolwentów uczelni wyższych dominuje pogląd wskazujący na to, że nie czują się oni w pełni przygotowani do wkroczenia na rynek pracy i pełnienia obowiązków zawodowych. Wskazywały na to badania prowadzone wśród studentów już w latach 2010/2011². Taką samą opinię wyrazili studenci Uniwersytetu Opolskiego (UO) oraz Akademii im.

² Por. m.in. *Pierwsze kroki na rynku pracy. Międzynarodowe badania studentów i absolwentów*, Raport Deloitte i Katedry Rozwoju Kapitału Ludzkiego Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie, Warszawa, kwiecień 2011, s. 5; Raport Młodzi 2011, wyd. Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, Warszawa 2011, s. 137 i inn.

Jana Długosza (AJD) w 2014 roku³. Na pytanie *Jak ocenia Pan/Pani działalność swojej uczelni w zakresie przygotowania studentów do wkroczenia na rynek pracy?* (w wybranych obszarach) najlepiej ocenione zostało przygotowanie do pracy w grupie oraz rozwój kompetencji interpersonalnych (ponad 53% badanych studentów wskazało, że czują się przygotowani do wykorzystywania tych umiejętności i jest to zasługa ich uczelni). Niestety, w przypadku pozostałych obszarów, o jakie zostali zapytani, zdecydowanie częściej badani studenci udzielali odpowiedzi wskazującej, że nie czują się dobrze przygotowani. Najgorzej oceniają oni takie obszary jak: przygotowanie do praktycznego wykonywania zawodu (nabycie konkretnych umiejętności), przygotowanie do aktywnego poszukiwania pracy, przygotowanie do dalszego planowania i rozwoju własnej kariery, rozwój postawy przedsiębiorczej, przygotowanie merytoryczne do pełnienia roli zawodowej – zaopatrzenie w wiedzę (wykres 1).

Wykres 1. Opinia studentów na temat działalności uczelni w wybranych obszarach

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Z badań wynika zatem, że studenci niezbyt pozytywnie oceniają efektywność uczelni w zakresie wywiązywania się jej z jednej z zasadniczych ról, jaką jest: „kształcenie studentów w celu zdobywania i uzupełniania wiedzy oraz umiejętności niezbędnych w pracy zawodowej”⁴.

³ Badania własne, pilotażowe – przeprowadzone wśród 143 studentów. W celu pozyskania danych posłużono się ankietą zawierającą pytania zamknięte, półotwarte oraz otwarte. Uzyskane dane mają charakter poglądowy.

⁴ Art. 13, pkt 1 Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 26 października 2016 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy – Prawo o szkolnictwie wyższym. Dz.U. 2005 Nr 164 poz. 1365 tj. Dz.U. 2016 poz. 1842.

Raport pt. *Start na rynku pracy* z 2016 roku ukazuje podobną tendencję. Studenci wskazali, że „uczelnie nie są zbyt skuteczne w przygotowaniu studentów do wejścia na rynek pracy – tylko 24% studentów pozytywnie ocenia uczelnie pod tym względem, 57% ambiwalentnie (...), 74% spośród 2011 badanych studentów uznało, że „największą barierą wejścia na rynek pracy w ich ocenie jest brak doświadczenia, które można rozumieć jako niedostatek szeroko rozumianych umiejętności praktycznych”⁵.

Na podstawie tej krótkiej analizy zauważyć można, że opinia studentów na temat efektywności działalności uczelni wyższych nie jest zadowolająca i utrzymuje się na podobnym poziomie od kilku lat. Studenci zwracają głównie uwagę na brak praktycznego wymiaru kształcenia na poziomie wyższym, czego efektem jest brak należytego przygotowania do pełnienia roli zawodowej.

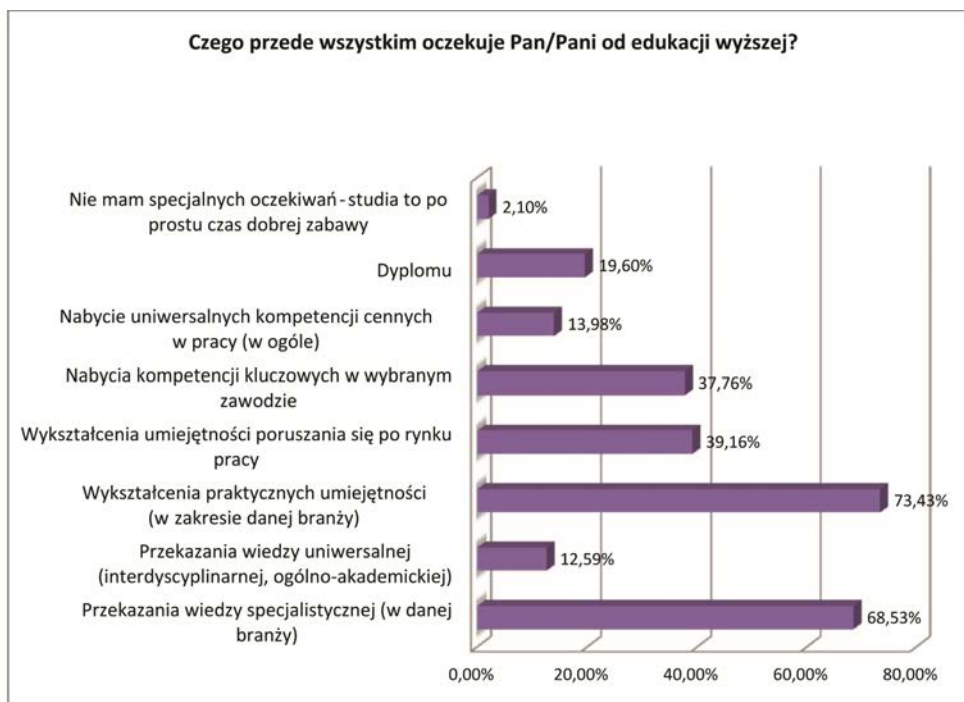
Podobnego zdania są również pracodawcy, którzy wskazali, że grupą kompetencji, w której zauważają największy deficyt wśród zgłaszających się kandydatów do pracy są kompetencje zawodowe – na ich brak u zgłaszających się osób wskazała ponad połowa pracodawców poszukujących pracowników (58%). ¼ pracodawców podkreśla braki w zakresie kompetencji samoorganizacyjnych, a zdecydowanie mniej, bo jedna dziesiąta pracodawców dostrzegła u kandydatów do pracy brak umiejętności współpracy w grupie, nawiązywania kontaktów z innymi, bycia komunikatywnym⁶. Taki rozkład odpowiedzi potwierdza niejako opinię samych studentów, którzy przypomnijmy: najniżej oceniają swoje umiejętności zawodowe, najwyżej natomiast umiejętność pracy w grupie oraz kompetencje interpersonalne.

Na podstawie powyższych wniosków można uznać, że współczesne szkoły wyższe stają przed wyzwaniem dostosowania swojej oferty do aktualnych oczekiwań, tak by ocena efektywności ich działań była pozytywna. By wskazać kierunki ewentualnych zmian, warto przeanalizować, jakie są oczekiwania studentów względem uczelni wyższych oraz jakie są oczekiwania pracodawców wobec kandydatów do pracy.

Oczekiwania studentów wobec kształcenia na poziomie wyższym. Studenci UO i AJD zostali zapytani, jakie są ich oczekiwania wobec kształcenia na poziomie akademickim. Okazuje się, że zdecydowana większość z nich oczekuje przede wszystkim wykształcenia praktycznych umiejętności (w zakresie określonej branży, kierunku studiów) – czyli studenci jako najbardziej pożądany obszar wskazali właśnie ten, który jest przez nich najniżej oceniany. W dalszej kolejności studenci oczekują, że zostaną wyposażeni w wiedzę specjalistyczną – branżową. Natomiast wyposażenie studentów w tzw. wiedzę uniwersalną, interdyscyplinarną, jak również w uniwersalne kompetencje (cenione w pracy) nie jest przez nich oczekiwane – studenci nie upatrują w takich działaniach głównej roli uczelni wyższej (wykres 2).

⁵ Raport: „Start na Rynku Pracy”, Materiały pokonferencyjne 2016 dostęp: <http://www.nzb.pl/images/FIM.Start.na.ryнку.pracy.pdf> (30.12.2016).

⁶ M. Kocór, A. Strzebońska, M. Dawid-Sawicka, *Rynek pracy widziany oczami pracodawców*, Wyd. Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2015, s. 63 dostęp: <http://www.uj.edu.pl/documents/102715934/546e8b8c-5922-49f3-b15f-b1c4cdae1197>. Raport przedstawia opis badań przeprowadzonych w terminie marzec–czerwiec 2014 r., w grupie 16013 pracodawców.

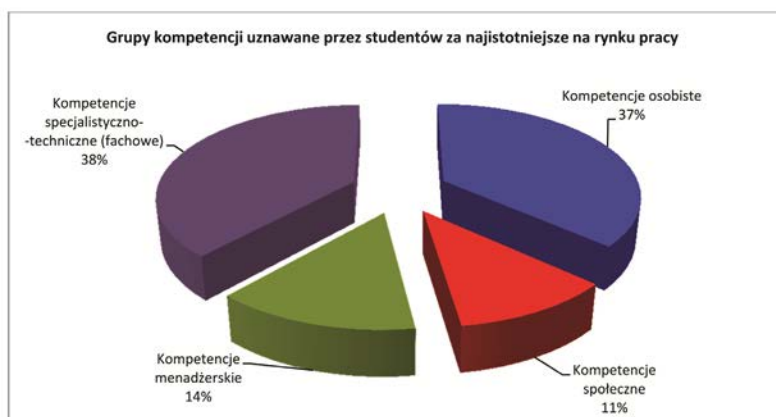
Wykres 2. Oczekiwania studentów wobec kształcenia na poziomie wyższym

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Tymczasem należy wspomnieć, że współcześnie pracodawcy, oprócz tego, że poszukują kandydatów do pracy z dobrze rozwiniętymi kompetencjami zawodowymi to również wysoko cenią takie kompetencje jak: samoorganizacja, zarządzanie sobą w czasie, umiejętność radzenia sobie ze stresem (czy też w ogóle radzenia sobie w sytuacjach trudnych), wielozadaniowość itd. I co więcej, podkreślają ich braki u współczesnych kandydatów do pracy (w tym absolwentów uczelni wyższych)⁷.

Co ciekawe również, sami studenci na pytanie jakie typy/grupy kompetencji uznają za najistotniejsze na współczesnym rynku pracy wskazali na kompetencje specjalistyczno-techniczne (fachowe) – czyli te, które oczekują nabyć w toku studiowania oraz właśnie kompetencje osobiste – czyli te, które w ich oczekiwaniach wobec uczelni wyższej uplasowały się najniżej (wykres 3).

⁷ Por. Raport *Dwa światy. Kompetencje przyszłości 2014*, dostęp: http://kariera.kozminski.edu.pl/file-admin/kariera.kozminski.edu.pl/Raporty/RAPORT_KOMPETENCJE_PRZYSZLOSCI_-_pracodawca.pdf. (30.12.2016).

Wykres 3. Grupy kompetencji uznawane przez studentów za najistotniejsze na rynku pracy
 Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Na tej podstawie można wnioskować, że braki w zakresie oczekiwań co do uzyskania w toku kształcenia akademickiego kompetencji osobistych – uniwersalnych (na które niewątpliwie składają się uniwersalna, interdyscyplinarna wiedza i umiejętności cenione w pracy) nie wynikają z braku świadomości, że kompetencje te są pożądane przez pracodawców, lecz z innych powodów. Przepuszczalnie studenci mogą uznawać, że tego typu kompetencje są oni w stanie nabyć we własnym zakresie, w toku samokształcenia, na co wskazywać mogłyby odpowiedzi studentów na inne zadane im pytanie, tj. *Jakie kompetencje, przede wszystkim uważa Pan/Pani za cenne na rynku pracy – jak ocenia Pan/Pani swój potencjał w tym zakresie?* W przypadku tego pytania studenci mieli okazję zarówno do określenia subiektywnie przypisywanego znaczenia poszczególnym typom kompetencji oraz jednoczesnego określania, jaka jest ich samoocena w zakresie posiadania danej kompetencji (i czy jej posiadanie zawdzięczają uczelni, czy też pracy własnej) (wykres 4). Okazuje się, że większość z zaprezentowanych w toku badania kompetencji studenci ocenili jako ważne na rynku pracy (jako mniej ważne ocenili jedynie kompetencje artystyczne). W zdecydowanej większości uznali także, że są w posiadaniu cennych na rynku pracy kompetencji. Największy deficyt studenci zauważali jedynie w posiadanych przez siebie kompetencjach kierowniczych i matematycznych (jednocześnie uznali je za ważne na rynku pracy). Najwyżej natomiast ocenili swoje kompetencje samorganizacyjne (choć należy przypomnieć w tym miejscu, że kompetencje samorganizacyjne uznane zostały przez pracodawców jako deficytowe u kandydatów do pracy – stąd też pojawia się tutaj pewien rozdźwięk pomiędzy opinią pracodawców a samooceną studentów). Co więcej, biorąc pod uwagę deklarowane źródło i sposób nabycia kompetencji, zauważyć można, że studenci w większości przypisują tutaj zasługi sobie i swojej aktywności pozauczelnianej, a nie działalności swojej uczelni. Jedynie nabycie kompetencji społecznych oraz autoprezentacyjnych, ich zdaniem, zawdzięczają głównie działalności uczelni (odpowiedzi te potwierdziły sygnalizowany już pogląd – patrz wykres 1).

Wykres 4. Kompetencje cenione na rynku pracy – ocena ważności i samoocena studentów
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Wysoka samoocena studentów (nie do końca potwierdzona w ocenie np. pracodawców) to tendencja, która przejawia się także w innych badaniach. W raporcie *Dwa światy. Kompetencje przyszłości 2014*, który stanowi opis badań przeprowadzonych wśród 127 pracodawców oraz 1274 studentów i absolwentów wskazany został rozdźwięk pomiędzy tym, jak swoje kompetencje i zasoby postrzegają studenci i absolwenci oraz jak oceniane są one przez pracodawców. Jak się okazuje, pracodawcy dostrzegają braki kompetencyjne u absolwentów i co ciekawe – braków tych nie dostrzegają absolwenci, którzy mają tendencję do oceniania siebie lepiej niż dokonują tego pracodawcy (tabela 1).

Tabela 1. Ocena i samoocena kompetencji

Kompetencje	Samoocena według studentów oraz absolwentów	Ocena według pracodawców
Inteligencja emocjonalna	60%	26%
Przetwarzanie dużej ilości informacji	59%	25%
Doprowadzenie zadań do końca	85%	38%
Koncentracja i selekcja informacji	67%	30%
Adaptowanie się do nowych warunków	67%	41%
Kreatywność, innowacyjność	56%	43%
Samodzielność	78%	32%
Wielozadaniowość	65%	23%
Świadomość swoich mocnych i słabych stron	63%	27%
Radzenie sobie w zaskakujących i trudnych sytuacjach	51%	20%
Radzenie sobie ze stresem	43%	18%

Kompetencje	Samoocena według studentów oraz absolwentów	Ocena według pracodawców
Doświadczenie zawodowe w branży	28%	17%
Proaktywność	40%	15%
Budowanie dobrych relacji	81%	35%
Praca zespołowa	79%	37%
Systematyczność	72%	34%
Przekazywanie pomysłów w działanie	49%	23%
Otwartość na pomysły i wiedzę innych	78%	32%

Źródło: Raport: *Dwa światy. Kompetencje przyszłości 2014*, dostęp: http://kariera.kozminski.edu.pl/fileadmin/kariera.kozminski.edu.pl/Raporty/RAPORT_KOMPETENCJE_PRZYSZLOSCI_-_pracodawca.pdf (03.01.2017)

Oczywiście taka tendencja może wynikać z zawyżonej samooceny studentów i absolwentów, jak również z wygórowanych wymagań pracodawców. Niemniej jednak taka sytuacja może powodować niezrozumienie i w negatywny sposób wpływać na współpracę pomiędzy nimi (i wizerunek uczelni absolwentów). Z drugiej strony należy wskazać, że skoro pracodawcy wysoko cenią sobie określone kompetencje (i deklarują, że szukają ich u swoich pracowników/kandydatów do pracy), ale jednocześnie nie znajdują ich u absolwentów, to jest to pewien wniosek tak dla szkół wyższych (które powinny dostosowywać się do wymagań rynku pracy), jak również dla samych studentów i absolwentów (którzy powinni obiektywnie spojrzeć na swój potencjał i podjąć kroki w celu uzupełnienia swoich zasobów – albo na drodze kształcenia akademickiego, albo w toku kształcenia pozauczelnianego).

Kierunki rozwoju uczelni wyższych – rekomendacje studentów. W dalszym toku badań własnych oraz analizy badań wtórnych starano się rozpoznać, jakie są bardziej szczegółowe oczekiwania studentów wobec uczelni wyższej oraz w jakim kierunku ich zdaniem edukacja akademicka powinna ewoluować.

Studenci oraz absolwenci biorący udział w badaniach przeprowadzonych w ramach projektu „Model kształcenia przez całe życie w oparciu o trwałą relację z uczelnią: ideAGORA – absolwenci kapitałem uczelni” realizowanego w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki wskazali że, ich zdaniem, działania, które mogłyby poprawić system kształcenia na poziomie wyższym to:

- stworzenie możliwości indywidualnego doboru tematyki zajęć z wachlarza proponowanego w danej dziedzinie (33%);
- zwiększenie liczby godzin zajęć praktycznych, zawodowych (33%);
- wprowadzenie dodatkowych zajęć z umiejętności miękkich, tj.: komunikacja, autoprezentacja, umiejętności interpersonalne, itp. (22%)⁸.

Podobne postulaty zgłosili studenci biorący udział w badaniu w 2016 roku. W raporcie pt. *Start na rynku pracy* można przeczytać, że studenci oczekują:

⁸ Raport: „Diagnoza potrzeb uczelni, studentów i absolwentów w zakresie budowania trwałych relacji uczelnia – student – absolwent opartych na wzajemnej wymianie wiedzy i doświadczenia” w ramach projektu innowacyjnego „Model kształcenia przez całe życie w oparciu o trwałą relację z uczelnią: ideAGORA – absolwenci kapitałem uczelni”. Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki.

- programów studiów bardziej związanych z realiami rynku pracy, danej branży (63%);
- zwiększenia liczby zajęć praktycznych (62%);
- zmniejszenia liczby godzin zajęć teoretycznych (23%);
- zmniejszenia liczby wykładów (18%);
- podniesienia wymagań stawianych wobec studentów (18%);
- zmniejszenia liczby zajęć do zaliczenia (17%)⁹.

W obu przypadkach studenci przede wszystkim zwrócili uwagę na potrzebę zwiększenia praktycznego wymiaru kształcenia na poziomie wyższym oraz jego dostosowania do aktualnych realiów rynku pracy. Podkreślili ponadto wagę dopasowania treści nauczania do indywidualnych zainteresowań i potrzeb studentów.

Na podobne kwestie zwrócili uwagę studenci UO i AJD. Na pytanie, jakie potencjalne działania uczelni mogłyby zwiększyć Pana/Pani powodzenie na rynku pracy? Studenci odpowiadali głównie, że: organizacja szkoleń i kursów branżowych (68%) oraz położenie większego nacisku na zajęcia praktyczne (67%). Za najmniej efektywne i przydatne uznali natomiast uruchomienie kół zainteresowań zgodnych z trendami w danej branży i potrzebami rynku pracy (11%) oraz przekazywanie wiedzy na temat wymagań pracodawców w danej branży (13%).

Taki rozkład odpowiedzi wytłumaczyć można poniekąd faktem, że badani studenci jako najbardziej efektywny sposób zdobywania wiedzy zawodowej (która według nich jest ważna na rynku pracy i która również wysoko oceniana jest przez pracodawców) uznają właśnie udział w zajęciach praktycznych (48%). 47% uważa, że wiedzę taką najskuteczniej zdobędą dopiero w trakcie pracy zawodowej. Jedynie niespełna 10% deklaruje, że dobrym sposobem na pozyskanie takiej wiedzy jest praca własna w trakcie studiów (np. pozyskiwana w trakcie realizacji projektów, zadań zleczanych przez nauczyciela akademickiego, samodzielnego przygotowywania się do zajęć itd.), co również może świadczyć o ich gotowości i zaangażowaniu w proces samokształcenia.

Wnioski. Wyniki prezentowanych badań, w których udział wzięli studenci i absolwenci uczelni wyższych wskazują, że najbardziej doceniają oni możliwość zdobycia w toku kształcenia wiedzy oraz umiejętności zawodowych umożliwiających w przyszłości wykonywanie czynności zawodowych. Jednocześnie jednak efektywność uczelni w przekazywaniu tego typu wiedzy i umiejętności nie jest wysoko oceniana przez studentów (jak również przez pracodawców). Badani studenci i absolwenci wskazywali na konieczność położenia większego nacisku na kształcenie praktyczne (co niewątpliwie wynika z wyżej wskazanego wniosku) – postulowali zmniejszenie liczby zajęć teoretycznych, wykładowych na rzecz zajęć praktycznych. Na podstawie badań wydaje się również, że studenci nie wykazują zapotrzebowania na kształcenie w toku studiów tzw. kompetencji osobistych (które jednak uznawane są przez nich za ważne na rynku pracy, a co więcej, to właśnie w ich obszarze pracodawcy dostrzegają pewne deficyty). Studenci jednak mają tendencje do wysokiej samooceny tego typu kompetencji. Stąd też może nie odczuwają potrzeby ich rozwijania w toku studiów

⁹ Raport: „Start na Rynku Pracy”, Materiały pokonferencyjne 2016 dostęp: <http://www.nzb.pl/images/FIM.Start.na.rynku.pracy.pdf> (30.12.2016).

(wierzą, że mogą i potrafią zrobić to we własnym zakresie). Z drugiej jednak strony nie uznają oni za efektywne zdobywania wiedzy i umiejętności w toku samodzielnego przygotowania się do zajęć oraz szeroko pojętego samokształcenia. To ukazuje pewnego rodzaju niespójność wypowiedzi i opinii studentów.

Podsumowując dokonane analizy, należałoby stwierdzić, że wraz z dużymi wymaganiami studentów i absolwentów wobec uczelni wyższych powinny zwiększać się także wymagania uczelni względem samych studentów oraz ich zaangażowania. Uczelnie wyższe powinny oczywiście ponadto zwrócić uwagę na aktualne oczekiwania związane z zwiększeniem nacisku na kształcenie praktyczne – jednakże warto mocno podkreślić, że wraz z naciskiem na kształcenie praktyczne nie powinny zapomnieć o kluczowej swojej roli oraz misji, jaką jest kształcenie jednostek mądrych, kreatywnych, twórczych, o szerokich horyzontach (co zawiera się w tzw. kształceniu ogólnoakademickim). Kluczowe jest zatem znalezienie swoistego złotego środka. Z całą pewnością jednak uczelnie powinny dążyć do realizacji swojego zasadniczego celu, jakim jest efektywne przygotowanie absolwentów do pełnienia funkcji zawodowej – z czego teraz (tak w opinii studentów, absolwentów, jak i pracodawców) nie zawsze w pełni się wywiązują.

Bibliografia

1. Kocór M., Strzebońska A., Dawid-Sawicka M., *Rynek pracy widziany oczami pracodawców*, Wyd. Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2015, dostęp: <http://www.uj.edu.pl/documents/102715934/546e8b8c-5922-49f3-b15f-b1c4cdae1197>.
2. Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 26 października 2016 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy – Prawo o szkolnictwie wyższym. Dz.U. 2005 Nr 164 poz. 1365 tj. Dz.U. 2016 poz. 1842.
3. *Pierwsze kroki na rynku pracy. Międzynarodowe badania studentów i absolwentów*, Raport Deloitte i Katedry Rozwoju Kapitału Ludzkiego Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie, Warszawa, kwiecień 2011.
4. *Raport Dwa światy. Kompetencje przyszłości 2014*, dostęp: http://kariera.kozminski.edu.pl/fileadmin/kariera.kozminski.edu.pl/Raporty/RAPORT_KOMPETENCJE_PRZYSZLOSCI_-_pracodawca.pdf.
5. *Raport Młodzi 2011*, wyd. Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, Warszawa 2011.
6. Raport: *Diagnoza potrzeb uczelni, studentów i absolwentów w zakresie budowania trwałych relacji uczelnia – student – absolwent opartych na wzajemnej wymianie wiedzy i doświadczenia* w ramach projektu innowacyjnego „Model kształcenia przez całe życie w oparciu o trwałą relację z uczelnią: ideAGORA – absolwenci kapitałem uczelni?”. Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki.
7. Raport: *Start na Rynku Pracy*, Materiały pokonferencyjne 2016 dostęp: <http://www.nzb.pl/images/FIM.Start.na.rynku.pracy.pdf> (30.12.2016).
8. *Studia wyższe – dla kogo, po co i z jakim skutkiem*. Komunikat z badań. Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS), Warszawa 2013.

dr hab., prof AJD Daniel KUKLA

mgr Marta NOWACKA

Akademia im. Jana Długosza, Częstochowa

Zakład Doradztwa Zawodowego

d.kukla@ajd.czyst.pl

mart.zajac@gmail.com